

ΤΟ ΦΥΣΙΚΟ ΚΑΙ ΤΟ ΘΕΤΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ ΩΣ ΑΛΛΗΛΟΣΥΜΠΛΗΡΟΥΜΕΝΑ ΕΙΔΗ ΔΙΚΑΙΟΥ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΤΣΑΦΑΡΑ

Σκοπός του σύντομου αυτού μελετήματος είναι να δειχθεί η σχέση μεταξύ του φυσικού και του θετικού δικαίου και ο τρόπος, με τον οποίο το ένα συμπληρώνει ή αναιρεί το άλλο. Αυτό προϋποθέτει το γεγονός ότι μόνο του το καθένα δεν αρκεί να ρυθμίσει εξ ολοκλήρου τις πολιτικές σχέσεις των ανθρώπων. Γι' αυτό οι ασχολούμενοι με το δίκαιο και τα είδη του διακρίνουν το φυσικό δίκαιο, το οποίο εκφράζεται από τους πολιτικούς νόμους, που η κάθε Πολιτεία θέτει για την επίτευξη κοινωνικής ισορροπίας.

Ως φυσικό δίκαιο εννοούμε το δίκαιο του ισχυροτέρου, που έχει ως κύριο γνώρισμα την ανισότητα. Ως θετικό δίκαιο εννοούμε το σύνολο των πολιτικών νόμων, που προστατεύουν τα δικαιώματα των πολιτών, οι οποίοι θεωρούνται ίσοι έναντι αυτών¹. Το πρώτο λειτούργησε αυτομάτως, αφότου η φύση συγκροτήθηκε σε οργανικό σύνολο και εμφανίστηκαν οι πρώτοι άνθρωποι στη γη². Το δεύτερο όμως είναι μεταγενέστερο και δημιουργήθηκε, αφότου η «πολιτική τέχνη»³ απαίτησε την από κοινού συγκέντρωση ανθρώπων και την κτίση πόλεων προς απόκρουση των εξωτερικών εχθρών⁴.

Μία δεύτερη προσπάθεια ορισμού του φυσικού δικαίου θα οδηγούσε στο συμπέρασμα ότι αυτό είναι σύνολο αρχών, κανόνων, δικαιωμάτων και αξιών, που υπαγορεύονται από τη βιολογική φύση του ανθρώπου. Υπό την έννοια αυτή το φυσικό δίκαιο αποτελούσε πάντοτε μια χωριστή αξιολογική κατηγορία σε σχέση με το θετικό. Με μία απλή αναδρομή στο παρελθόν της ανθρώπινης συμβίωσης διαπιστώνουμε ότι ο ισχυρότερος επιβαλλόταν στον ασθενέστερο⁵, όταν η βιολογική, η οικονομική και η διανοητική ανισότητα των ανθρώπων ήταν δεδομένες. Έτσι οι ψυχολόγοι μιλούν για κλιμάκωση των δεικτών νοημοσύνης⁶, οι οικονομολόγοι για μεγέθη παραγωγής, οι κοινωνιολόγοι για τρόπους κοινωνικής επιβολής. Άλλωστε η δύναμη του συμφέροντος και ο ανθρώπινος εγωισμός οδηγούν τον άνθρωπο στο να καταπατεί τα δικαιώματα του άλλου ή στο να τα επιπεδώνει και όταν η επιπέδωση δεν είναι δίκαιη⁷.

Η πρώτη έρευνα για το φυσικό δίκαιο έγινε από τους Σοφιστές, οι οποίοι έθεσαν και αναθεώρησαν την αντίληψη για το νόμο και το δίκαιο⁸. Σύμφωνα με δικό τους ορισμό φυσικό δίκαιο είναι να πλεονεκτεί ο καλύτερος του χειρότερου και ο ισχυρότερος του ασθενέστερου⁹. Παρεμφερής είναι και η άποψη του Πινδάρου ότι ο νόμος (ενν. ο φυσικός) κινεί και δικαιολογεί κάθε βία με το κραταιό του χέρι¹⁰. Από τις υπάρχουσες ενδείξεις δεν μπορεί να αμφισβητηθεί η ύπαρξη ισχυρών και μη ισχυρών στον κοινωνικό χώρο. Οι ισχυροί αυτοί και οι ανίσχυροι συχνά ανταγωνίζονται μεταξύ τους, οι μορφές δε του ανταγωνισμού είναι γνωστές με τα ονόματα «σύγκρουση», «βία», «αδικία» κλπ. Η «αδικία» μάλιστα με τη γενική της μορφή μπορεί να διαπραχθεί και μεταξύ ίσων ή και φίλων, αιρομένης της γνώμης

του Αριστοτέλη¹¹ ότι στους ανθρώπους που συνδέονται με φιλικούς δεσμούς δεν χρειάζεται η δικαιοσύνη.

Το φυσικό δίκαιο (ως δίκαιο του ισχυροτέρου) φαίνεται να λειτουργεί και να έχει ως κύριο γνώρισμα την ανισότητα, την οποία υποδηλώνουν τα επίθετα «κρείττων», «ήττων», «βελτίων», «χείρων», «αμείνων» των Σοφιστών¹² και τα επίθετα «άρχων», «αρχόμενος», «σοφώτερος», «αμαθέστερος», «χείρων», «αμείνων» κλπ. του Δημοκρίτου¹³. Στην ανισότητα πάλι καταλήγει και η «αναλογία», για την οποία μιλά ο Αριστοτέλης¹⁴, αφού αυτή συνεπάγεται ανισομερή μερισμό του δικαίου σε διάφορα πρόσωπα ή πράγματα. Στον τρόπο εφαρμογής του φυσικού δικαίου υπάρχουν διαφορές αντιλήψεων. Οι Σοφιστές λ.χ. και ο Πίνδαρος θεωρούν ότι μπορεί να γίνεται ευρεία χρήση του σε κάθε περίπτωση (ικανά τα παραδείγματα του Ξέρξη και του Ηρακλή)¹⁵, ενώ οι Πλάτων και Αριστοτέλης δέχονται μεν την ύπαρξη του φυσικού δικαίου¹⁶, πλην θεωρούν ότι η κανονική μορφή είναι το θετικό δίκαιο¹⁷, στο οποίο κυριαρχεί η ιδέα της ισότητας¹⁸. Επιβεβαίωση της υπεροχής, άρα και της λειτουργίας του φυσικού δικαίου, στον Πλάτωνα, είναι η παραδοχή του αγαθού ανδρός, που είναι ικανός να διοικήσει τα συμφέροντα των υπηκόων του¹⁹. Η διοίκηση αυτή προϋποθέτει ότι αυτός, ως υπερέχων, έχει το δικαίωμα να παρουσιάζει την τέχνη του ως νόμο²⁰ για το καλό των υπηκόων του. Τέτοιου είδους παραδοχές αποτελούν, νομίζω έμμεση επιβεβαίωση της ανισότητας, άρα και του φυσικού δικαίου. Εξ άλλου και ο Αριστοτέλης, καίτοι δίδει το προβάδισμα στο νόμο²¹, επιτρέπει στον άρχοντα ως ισχυρότερο να έχει κυριαρχική δύναμη σε μερικά ζητήματα²². Το δίκαιο του ισχυρότερου λειτουργεί και σε άλλου επιπέδου σχέσεις (εργοδότης-εργαζόμενος, αξιωματικός-στρατιώτης, υπερδύναμη-μικρή δύναμη κ.λ.π.), οπότε το επίταγμα του νόμου αγνοείται στο όνομα της ισχύος ή μιάς «αποδοτικότερης» λειτουργίας των διαπροσωπικών ή διακρατικών σχέσεων. Τα παραδείγματα είναι πολλά και επιβεβαιώνουν τη γνώμη ότι μόνος ο νόμος δεν αρκεί να ρυθμίσει τις κοινωνικές σχέσεις των ανθρώπων. Μπορεί οι γραπτοί νόμοι, κατά τον Γοργία²³, να είναι «φύλακες του δικαίου», αλλά δεν εκφράζουν πλήρως την έννοια της δικαιοσύνης. Γι αυτό ο Ηράκλειτος θεωρεί ότι το δίκαιο είναι σχετικό²⁴ και τούτο σημαίνει ότι η πλήρης έννοιά του δεν μπορεί να βρίσκεται μόνο μέσα στο γραπτό νόμο. Μία ορθή λ.χ. απόφαση ή μία ορθή διοικητική πράξη μπορούν κάλλιστα να υποκαταστήσουν μία νομική διάταξη, η οποία άλλωστε είναι δυνατόν να ερμηνευθεί καλώς ή κακώς.

Το συμφέρον του ισχυροτέρου όμως πολλές φορές εξυπηρετείται και βάσει νόμων, που γίνονται για το γενικό καλό. Ορθά, νομίζω, ο C. W. MILLS²⁵ υποστηρίζει ότι οι νεμόμενοι την εξουσία (άρα οι ισχυρότεροι) είναι ικανοί να πραγματοποιήσουν τη θέλησή τους, ακόμη και αν οι ασθενέστεροι εναντιώνονται σ' αυτήν.

Μέσα από τη δυνατότητά τους αυτή, υποστηρίζεται²⁶, οι άρχοντες συχνά καταχρώνται την εξουσία και μ' αυτήν επιβάλλονται στους ασθενέστερους. Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις και σε παρόμοιες άλλες λειτουργεί προφανώς, παράλληλα με το πολιτικό, και το φυσικό δίκαιο. Υπό την προϋπόθεση αυτή μπορεί να αμφισβητηθεί η πλατωνική άποψη²⁷ ότι καμμία τέχνη δεν επιδιώκει το δικό της συμφέρον, αλλά εκείνο του αρχομένου, τον οποίο υπηρετεί. Αν όντως η τέχνη του

άρχοντας επεδίωκε μόνο το συμφέρον του αρχομένου, δεν θα γινόταν ποτέ κατάχρηση εξουσίας ούτε οι πολιτικοί ηγέτες, κατά τον R. P. WOLFF²⁸, θα ασκούσαν έλεγχο στις επιλογές των πολιτών. Επομένως, φαίνεται ορθή η σοφιστική θέση ότι είναι παράλογο να υποστηρίζεται ότι ο Α ή ο Β νόμος αποτελεί τον μόνο κανόνα της κοινωνικής ζωής του ανθρώπου. Στις πρωτόγονες, άλλωστε, κοινωνίες ο πολιτικός νόμος ή είναι ανύπαρκτος ή αγνοείται αντικαθιστάμενος από το ένστικτο, το έθιμο, την ηθική συνείδηση, την αμοιβαία αποδοχή ενεργειών κοινωνικού χαρακτήρα κ.ά. Πέρα από την ισονομία και την ισοπολιτεία, οι οποίες πολλές φορές έχουν θεωρητική μόνο αξία, η κοινωνική πραγματικότητα δεν επιβεβαιώνει την απουσία του φυσικού δικαίου, αφού η δουλεία, η υποταγή, ο πόλεμος, οι εδαφικές προσαρτήσεις είναι βασικές ιστορικές έννοιες με συνεχείς πραγματοποιήσεις και επαληθεύσεις. Θα μας ήταν δύσκολο, παρατηρεί ο G. MOSCA²⁹, να διανοηθούμε έναν κόσμο, όπου όλοι οι άνθρωποι θα είχαν κατ' ευθείαν εξάρτηση από ένα μόνο πρόσωπο χωρίς σχέσεις υπεροχής ή υποταγής ή όπου όλοι θα συμμετείχαν ισότιμα στη διεύθυνση των πολιτικών πραγμάτων. Ερωτάται όμως πώς θα μπορούσε να γίνει αλλιώς, αφού και στο πολίτευμα της άμεσης δημοκρατίας το πολιτικό προβάδισμα ανήκει σ' έναν ή περισσότερους ικανούς στη διαχείριση των κοινών.

Η άσκηση της εξουσίας συχνά έχει σχέση με ό,τι οι Σοφιστές ονομάζουν «ξυμφέρον τοῦ κρείττονος»³⁰, αφού αυτό προϋποθέτει έναν ή περισσότερους ισχυρούς και πολλούς ανίσχυρους. Με το συμφέρον του ισχυρότερου δεν είναι άσχετες η φυσική πάλη των έμβιων όντων, η νίκη, η ήττα, ο αφανισμός, η επιβίωση, η φυσική επιλογή κλπ. Γενικότερα οι άνθρωποι επιλύουν πολλά προβλήματα με τη χρήση βίας της μιας ή της άλλης μορφής, η οποία είναι όργανο του δικαίου του ισχυροτέρου. Ωστόσο ο J. J. ROUSSEAU³¹ υποστηρίζει ότι η ισχύς δεν δημιουργεί δίκαιο και γι' αυτό δεν είμαστε υποχρεωμένοι να υπακούουμε παρά μόνο στις νόμιμες δυνάμεις. Δεν εξηγεί όμως ο ίδιος τί εννοεί με τον όρο τούτο. Είναι άραγε «νόμιμη δύναμη» η δύναμη ενός υπουργού λ.χ. να αγνοεί τις συνταγματικές διατάξεις, να ερμηνεύει τον νόμο κατά το δοκούν και να προβάλλει ως έγκυρη μόνο τη δική του απόφαση; Πιθανόν το «νόμιμο», το «δίκαιο» και το «ορθό» να είναι τρεις διαφορετικές έννοιες και γι αυτό δεν φαίνεται απόλυτα κατανοητή η άποψη του ROUSSEAU. Για τον ίδιο λόγο δεν είναι πειστικές οι απόψεις του B. DE JOUVENEL³² ότι η εξουσία δεν έχει άλλο λόγο ύπαρξης από το εκτελεί το νόμο, ότι μόνος ο νόμος διατάζει, ότι η αυθεντία του κρατά την εξουσία στα όρια των αρμοδιοτήτων της και ότι ο νόμος οφείλει να προστατεύει τη δημόσια και ατομική ελευθερία απέναντι στην καταπίεση των κυβερνώντων.

Η τελευταία πρόταση (ο νόμος οφείλει) ως δεοντολογία είναι ορθή, πολλές φορές όμως συμβαίνει το αντίθετο. Η γνώμη πάλι ότι η αφετηρία του θετικού δικαίου είναι το «κοινή δόξαν» δεν είναι ορθή. Συχνά ο νόμος γίνεται το όργανο της επιβολής της νομοθετικής εξουσίας, η οποία συνδέεται με κάποια μικρότερη ή μεγαλύτερη πλειοψηφία στο Κοινοβούλιο. Η κατάρτιση και η ψήφιση του πολιτικού νόμου συχνά γίνονται με τέτοιο τρόπο, ώστε πίσω και από τον πιο αθώο νόμο να κρύβεται κάποια πολιτική σκοπιμότητα. Έτσι ο πολιτικός νόμος δεν μπορεί να είναι αποτέλεσμα ευρείας συμφωνίας, αλλά μόνο έκφραση μίας πρόσκαιρα ισχυρής πολιτικής βούλησης. Υπό τις προϋποθέσεις αυτές φαίνεται

σήμερα υπερβολική η άποψη του Αισχίνη³³ ότι και τη ζωή και το πολίτευμα όσων ζουν υπό δημοκρατικό καθεστώς διασώζονται οι νόμοι.

Από τα δεδομένα αυτά προκύπτει ότι το δίκαιο του ισχυροτέρου λειτουργεί ως υποκατάστατο ή ως παραπλήρωμα του πολιτικού νόμου. Τη λειτουργία του αυτή επιβάλλουν, εκτός των άλλων, οι τάσεις για υπεροχή και υπερνίκηση του ενός από τον άλλο, τις οποίες ορθά επισημαίνει ο ADLER³⁴. Επομένως, είναι τουλάχιστον εν μέρει ορθή η άποψη του Θρασυμάχου ότι οι νόμοι είναι απλώς η θεσμοθετημένη βούληση των ισχυρών, που εκφράζει τα συμφέροντα των ιδίων³⁵. Ωστόσο ο πολιτικός νόμος φαίνεται να είναι αντίθετος προς τον φυσικό, χωρίς να αποκλείεται ότι σ' αυτόν εξυπηρετούνται ίδια συμφέροντα. Και εδώ (φυσικός νόμος) και εκεί (πολιτικός νόμος) υπάρχουν οι επιβαλλόμενοι ισχυροί και οι υποτασσόμενοι ανίσχυροι, διαφέρουν όμως οι τρόποι της επιβολής. Έτσι η άποψη του σοφιστή Αντιφώντα³⁶ ότι ο νόμος είναι κάτι «όμολογηθέν» τίθεται σήμερα υπό αμφισβήτηση. Οπωσδήποτε οι πολιτικοί νόμοι είναι στηρίγματα της κοινωνικής ζωής και του πολιτεύματος, χωρίς όμως να αποκλείεται μέσα απ' αυτούς να λειτουργεί και η αυθαιρεσία. Αν αυτή αποκλεισθεί, η πίστη στην αξία των νόμων γίνεται βασική προϋπόθεση της ορθής διοίκησης των Πολιτειών με σημαντικό πάντοτε συντελεστή την ορθή συγκρότηση και ερμηνεία τους προς όφελος του συνόλου. Τυχόν άγνοια και παράβασή τους δημιουργεί διαταραχές στην κοινωνική ζωή των πολιτών.

Ο πολιτικός νόμος δεν αναιρεί κατ' ανάγκην το δίκαιο του ισχυρότερου, αφού ο βιολογικός νατουραλισμός³⁷ επιβεβαιώνεται συνεχώς από τα πράγματα. Η χρήση αυτού του νατουραλισμού συχνότατα αποβαίνει βλαπτική για τον ανίσχυρο, που δεν έχει πάντοτε τον τρόπο να υπερασπισθεί τον εαυτό του, διότι η επίκληση του πολιτικού νόμου και η απονομή της αληθινής δικαιοσύνης παρεμποδίζονται από πλήθος αστάθμητων παραγόντων. Έτσι είναι δυνατόν μία δικαστική απόφαση ή μία διοικητική πράξη να είναι τυπικά ορθές, η αληθινή όμως δικαιοσύνη να μην απονέμεται, διότι κάποιος ισχυρότερος βρίσκεται πάνω από κάποιον ασθενέστερο και με διάφορα προσχήματα σφετερίζεται τα δικάιά του. Τα παραδείγματα της παράβασης του νόμου και του αυταρχισμού των αρχόντων είναι πολλά και δικαιολογούν την περί βιολογικού νατουραλισμού γνώμη. Στα πλαίσια αυτού του νατουραλισμού εντάσσεται και η βίαιη επιβολή απόψεων και η προώθηση ανικάνων προσώπων, πίσω από τα οποία βρίσκονται ως υποστηρικτές άλλα ισχυρά, με αποτέλεσμα να δημιουργούνται ατελείωτοι φαύλοι κύκλοι. Με τους τρόπους αυτούς το δίκαιο του ισχυροτέρου (φυσικό δίκαιο) βρίσκει πρόσφορο έδαφος και λειτουργεί κάθε φορά εις πείσμα της ισονομίας και της ισοπολιτείας, που προβλέπουν όλοι οι πολίτες να έχουν τα ίδια δικαιώματα.

Το γενικό συμπέρασμα είναι ότι το φυσικό και το πολιτικό δίκαιο συνυπάρχουν και ότι το ένα συχνά αναιρεί ή και συμπληρώνει το άλλο. Πέρα όμως απ' αυτά τα δύο λειτουργούν το εθιμικό δίκαιο και η ηθική συνείδηση των ανθρώπων, η οποία στην τέλεια λειτουργία της καθιστά περιττό το πολιτικό δίκαιο και όλα μαζί, αρμονικά συνυπάρχοντα και συλλειτουργούντα, δίδουν ένα επωφελές για το κοινωνικό σύνολο αποτέλεσμα. Ο συνδυασμός όμως όλων αυτών (φυσικό, πολιτικό, εθιμικό δίκαιο, ηθική συνείδηση) είναι δύσκολο επίτευγμα και ανάμεσα σ' αυτά συνθλίβεται η προσωπικότητα του ανθρώπου, που εφαρμόζει ή ζητεί να

εφαρμοσθεί ο νόμος, και δοκιμάζεται η οργάνωση της πολιτείας και το αίτημα της κοινωνικής δικαιοσύνης. Όσοι υποστηρίζουν ότι η έννομη τάξη είναι επαρκής, για να ρυθμίζει όλα τα είδη των διανθρώπινων σχέσεων, επιδιώκουν θεωρητικά να πραγματώσουν το κοινωνικό δέον επέκεινα της ιστορικής πραγματικότητας. Στη διαμόρφωση του κοινωνικού γίνεσθαι εξέχουσα θέση κατέχει, πράγματι, η ηθική του ανθρώπου συνείδηση, την οποία ο ROUSSEAU αποκαλεί «αλάνθαστο δικαστή του καλού και του κακού»³⁸. Το μεγάλο πρόβλημα όμως είναι σε πόσους ανθρώπους λειτουργεί αυτή η συνείδηση και πώς μπορεί να συμβάλει στην πλήρη εξάλειψη της αδικίας, που αποτελεί καταλυτική μάλιστα όλων των σύγχρονων κοινωνιών και την κύρια αιτία της εξέγερσης των μαζών σήμερα.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Πβ. ΘΟΥΚ., Ιστ., 2,37. ΠΛΑΤ., Γοργ., 488e ΑΡΙΣΤ., Πολιτικ., Γ9, 128 b 12-15.
2. Πβ. ΠΛΑΤ., Πρωτ., 322 b-c.
3. Πβ. ΠΛΑΤ., Πρωτ., 322 b.
4. Πβ. ΠΛΑΤ., Πρωτ., 322 b.
5. Πβ. ΠΛΑΤ., Γοργ., 483c. F. HEINEMANN, Nomos und Physis, 141. S. LURIA, Antiphon der Sophist, Eos, (1963), σ. 7.
6. Πβ. A. STOCKER, Etudes sur la psychologie de la personne, Paris, 1962, 20. Κ. ΣΠΕΤΣΙΕΡΗ, Η ψυχική ζωή του ανθρώπου, Αθήναι 1960, 115-118. Ν. ΜΕΛΑΝΙΤΟΥ, Η προσωπικότητα και ο χαρακτήρ υπό το πρίσμα της επιστημονικής ερεύνης, εν Αθήναις 1953, 71-72. W. F. DEARBORN, Intelligence and its Measurement, A Symposium, XII, 3. Ed. Physh. 12 (1921), 210-212.
7. Πβ. Κ. ΤΣΑΤΣΟΥ, Δημοκρατία και Ευρώπη, Αθήνα, Αστρολάβος, χ.χ., 16.
8. Πβ. Β. ΚΥΡΚΟΥ, Αρχαίος ελληνικός διαφωτισμός και σοφιστική, Ιωάννινα, 1986, 197 κε.
9. Πβ. ΠΛΑΤ., Γοργ., 483d.
10. Πβ. ΠΛΑΤ., Γοργ., 484b.
11. Πβ. ΑΡΙΣΤ., Ηθ. Νικ., Θ1, 1155 a 29-32.
12. Πβ. ΠΛΑΤ., Γοργ., 488b.
13. Πβ. απ. 47B, 49B, 64B, (Diels).
14. Πβ. ΑΡΙΣΤ., Πολιτικ., Γ12, 1282b 29.
15. Πβ. ΠΛΑΤ., Γοργ., 483d κ.ε.
16. Πβ. ΠΛΑΤ., Πολιτ. Ε, 459d-e, Δ 433a. ΑΡΙΣΤ., Πολιτικ., Γ12, 1282b 29-30, Γ13, 1284a 14-17 κ.α.
17. Πβ. ΠΛΑΤ., Πρωταγ., 326c-d, 327d, Πολιτ. Δ, 425c, Πολιτ. Ε, 452c, Πολιτ. Ε, 458c, Ε462a, Νομ. Θ, 874e, Θ 875a, ΑΡΙΣΤ., Πολιτικ., Γ9, 1280b 20, Γ11, 1282b 2-6, Γ15, 1285 a 40-42 κ.α.
18. Πβ. ΠΛΑΤ., Γοργ., 488e: «οί πολλοί νομίζουσιν οὕτω δίκαιον εἶναι τό ἴσον ἔχειν». Γοργ., 489a «νομίζουσιν οἱ πολλοί τό ἴσον ἔχειν ἀλλ' οὐ τό πλέον δίκαιον εἶναι». Νόμ. Σ, 757 a-b. ΑΡΙΣΤ., Πολιτικ., Γ9, 1280 a 12-15 κ.α.
19. Πβ. ΠΛΑΤ., Πολιτικ., 296e κ.ε.
20. Πβ. ΠΛΑΤ., Πολιτικ., 297a.
21. Πβ. ΑΡΙΣΤ., Πολιτικ., Γ16, 1287a 21-22.
22. Πβ. Πολιτικ., Γ11, 1282b 4-6. E. WOLF, Griechisches Rechtsdenken, τ. 11, Frankfurt, 1952, 10, 74.
23. Πβ. απ. 11B (Diels).
24. Πβ. απ. 102B (Diels).
25. Πβ. C. W. MILLS, The Power Elite, New York, 1956, 9.
26. Πβ. Α. ΚΑΚΟΥΛΛΟΥ, Η έννοια της εξουσίας στην πολιτική επιστήμη, Δευκαλίων, 22, 199.
27. Πβ. Πολιτ. Α, 342c.
28. Πβ. R. P. WOLFF, The Poverty of Liberalism, Boston, 1968, 118.
29. Πβ. G. MOSCA, Η άρχουσα τάξη (Elementi di scienza Politica, 1896), Αναδημ. στο Δευκαλίων, 22, 1978, 248.
30. Πβ. ΠΛΑΤ., Πολιτ. Α, 343c.
31. Πβ. J. J. ROUSSEAU, Du Contrat social, 1762, αναδ. στο Δευκαλίων, 22, 1978, 220.
32. Πβ. B. DE JOUVENEL, Du Pouvoir, 1972, Κεφ. XIII.
33. Πβ. ΑΙΣΧΙΝ., Κατά Τιμάρχ., 4.
34. Πβ. L. WAY, Adler's Place in Psychology, London 1950, 272.
35. Πβ. ΠΛΑΤ., Πολιτ. Α, 338e «Τίθενται δέ τούς νόμους έκάστη ή άρχή πρός τό αύτή συμφέρον».
36. Πβ. απ. 44B (Diels).
37. Τον όρο χρησιμοποιεί ο Κ. Popper στο έργο του: The open Society and its Enemies, 1, 142.
38. Πβ. J. J. ROUSSEAU, Emile, l. iv. Εκδ. 1762.